

Жаманаква М.Б.

КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭТИШТИК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРИНИН МААНИЛИК ТОПТОРУ

Жаманаква М.Б.

СМЫСЛОВЫЕ ГРУППЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В КЫРГЫЗСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Автор бул макалада кыргыз жана англис тилдериндеги этиштик фразеологизмдердин маанилик топторун изилдеп окумуштуулардын негизги илимий эмгектерин анализ жасаган.

Этиштер заттардын кыймыл-аракетин, абалын, процессин билдирип, тилдеги сөздүк кордун салыштырмалуу көпчүлүк бөлүгүн түзөт. Буга байланыштуу тигил жен бул тилде болбосун, анын фразеологиялык корунун да көпчүлүк бөлүгүн этиштик фразеологизмдер түзүп тургандыгын окумуштуулар адилет белгилеп келишүүдө. Дегеле, фразеологизмдердин семантикасы алардын ички формасы менен тыгыз байланышта. Ички форма-эркин сөз айкаштары менен алардын негизинде жасалган фразеологизмдердин эки жактуу өз ара катышынын натыйжасы. Фразеологизмдердин туташ мааниси анын курамындагы сөздөрдүн жеке маанисинен эмес, ички формасынын негизинде ачыла тургандыгын да ачык белгилеп кетүүгө болот. Ошону менен бирге фразеологиялык маанини эркин сөз айкаштарынын метафораланышынын натыйжасы деп кароого болот.

Этиштик фразеологизмдер салыштырмалуу түрдө, тактап айтканда, сын атоочтук, зат атоочтук, сырдык сөздүк фразеологизмдерден сан жагынан үстөмдүүлүк кылган маанилик топ экендиги салыштырылып жаткан эки тилдеги материалдарынан ачык байкалып турат.

Герман тил илиминде жалпы эле этиштердин маанилик топторуна В.М. Кумакова, А. Л. Королева, А.В. Кунин, Н.М. Лукавченко, Л.В. Новикова, Е.В. Пашкова, И.В. Фадеева жана башка окумуштуулар көңүл бурушса, түрк тилдеринде Н.К. Дмитриев, Н.А. Баскаков, Б.А. Серебряников, А.А. Юлдашев, Л.Н. Хаританов, Д.Г. Гумашева, Б.М. Юнусалиев, С.Кудайбергенов, А. Турсунов, Е. Р. Темишев, Ж.А. Семенова, А.С. Аманжолов, Н. Оралбаева, А. Хасенова, А. Ыскаков, М. Орозов сыяктуу окумуштуулар этиштин семантикалык өзгөчөлүктөрүн ар тараптуу изилдешип, алардын колдонуу чөйрөсүнүн өтө кеңдигин далилдешкен. Н.К. Дмитриев өз мезгилинде этиштерди маанилик жагынан төмөнкү топторго бөлгөн: кыймыл этиштер, аракет этиштер, кептик этиштер, сезимдик этиштер, абал этиштер (Дмитриев 1962, 170)

Якут изилдөөчүсү Л.Н. Хаританов этиштерди семантикалык табиятына карай үч топту бөлүштүрөт: аракет-ал-абалды билдирүүчү этиштер,

үндү тууроочу этиштер, образдык этиштер (Хаританов, 1954, 15).

Этиш сөздөрдүн маанилик өзгөчөлүктөрү казак тилинде ар тараптуу изилденгендигин белгилөөгө болот. Н.С. Сауранбаев казак тили боюнча окуу китебинде этиштин жети маанилик тобун бөлүп көрсөтөт: дене аракетине байланыштуу этиштер, объектисиз кыймылды билдирүүчү этиштер, абалды билдирүүчү этиштер, мааниси алыстаган этиштер, тууранды сөздүк этиштер, калыптануу маанисин билдирген этиштер, функционалдык маанини билдирген этиштер (Сауранбаев, 1993, 118). Ал эми А.С. Аманжолов эски түрк эстеликтериндеги этиштерди изилдеп, аларды уңгу жана туунду этиштерге ажыратат да, табыш жөндөмөсү аркылуу байланышкан толуктоочтук катыштагы этиштик сөз айкаштарынын төмөнкү лексика-семантикалык топторго бөлөт: объектиге физикалык жактан таасир кылуучу этиштер, кептик этиштер, динамикалык таасир этүүчү этиштер, жаратуучу аракет маанисиндеги этиштер, ойлоо, сезимдик этиштер (Аманжолов, 1969, 97-98).

Н. Оралбаева этиштерди маанилик жактан алты топко бөлөт:

1. Козголууну билдирүүчү этиштер;
2. Орун өзгөрүүсүн билдирген этиштер;
3. Адамдын, заттын иш-аракетин билдирген этиштер;
4. Объектиге карата активдүү кыймылды билдирүүчү этиштер;
5. Объектиге карата пассивдүү кыймылды билдирүүчү этиштер;
6. Кыймылдын белгилүү бир **сатысын** билдирген этиштер; (Оралбаева, 1971, 85)

А. Хасенова да этиштин алты маанилик тобун бөлүп көрсөтөт:

1. Объекти менен тикелей байланыштуу иш-аракетин билдирүүчү этиштер;
2. Субъектинин козголушу, бет алышы, багытын билдирүүчү этиштер;
3. Субъектинин сан-сапат процесстери менен байланыштуу айтылган этиштер;
4. Образдуу этиштер;
5. Ички объектилүү өтпөс этиштер;
6. жардамчы этиштер; (Хасенова, 1967, 127)

И. Маманов этиштердин сегиз маанилик өзгөчөлүктөрүн аныктайт:

1. Иш-аракеттик кыймылды билдирүүчү этиштер;
2. Козголуу кыймылын билдирүүчү этиштер;

3. Калыптануу процессин билдирүүчү этиштер;
4. Көңүл күүсүн билдирүүчү этиштер;
5. Сыпаттык белгилердин өзгөрүү процессин билдирүүчү этиштер;
6. Образдуу этиштер;
7. Туулуп-өсүү кыймылын билдирүүчү этиштер;
8. Субъективдик маанидеги этиштер; (Маманов, 1966, 32-33).

Кийинки чыккан окуу китебинде этиштердин он бир маанилик тобу аныкталган:

1. Амал-аракет этиштери;
2. Кымыл-козголуш этиштери;
3. Калып-сыпат этиштери;
4. Ойлоо-сүйлөө этиштери;
5. Өсүү-окуу этиштери;
6. Багыт этиштери;
7. Көңүл күүсүн билдирген этиштер;
8. Образдуу этиштер;
9. Тыбыш этиштер;
10. Көрүү этиштери;
11. Кулк-мүнөздү билдирүүчү этиштер;

(Ыскаков, 1991, 224).

Казак тилиндеги этиштердин семантикасына арналган илимий эмгекте этиш сөздөрдүн он эки өзгөчөлүгү талдоого алынган:

1. Бир нерсени жасоо, өндүрүү, кыйратуу, бүлдүрүү, бөлүү, ажыратуу, өлчөө; белгилүү бир курал менен жасай турган амал-аракетти билдирүүчү этиштер;
2. Козголуу этиштери. Алар өз ара беш маанилик топко бөлүнөт: кыймылдын жердеги, суудагы, абадагы, багыттуу, багытсыз алыстоого байланыштуу этиштер;
3. Карым-катыш этиштери: тенештирүү, менчиктөө, саламдашуу, коштошуу, урматтоо, кадырлоо, багындыруу, багынуу маанисиндеги этиштер;
4. Жалпы сезимди билдирген этиштер: көрүү, эстөө, даам сезүү, жыт сезүү сезимдерин билдирген этиштер;
5. Ойлоо процесстери менен байланыштуу этиштер: жалпы ойлоо, божомолдоо, болжоо, жыйынтыктоо, ишеним, эске сактоо маанисиндеги этиштер;
6. Сүйлөө этиштери;
7. Тыбыш этиштери;
8. Эмоционалдуу этиштер;
9. Сыпаттык этиштер;
10. Өсүп-өнүү этиштер;
11. Субъектиге байланыштуу этиштер;
12. Табият кубулуштарына байланыштуу этиштер; (Орозов, 1983, 17).

Кыргыз тилиндеги этиш сөз түркүмүн атайын изилдөө, негизинен, этиштердин сөз жасоо өзгөчөлүгү (С. Кудайбергенов), мамиле, ыңгай, чак, этиштин өзгөчө формалары (С. Кудайбергенов, А. Турсунов, Б. Тойчубекова, С. Кеңешбекова) боюнча жүргүзүлүп, жалпы маселелери жогорку окуу жайлары үчүн түзүлгөн окуу куралдарында, академиялык грамматикада берилген. Этиштер-

дин маанилик топторунун ичинен анын бир гана түрү- кыймыл этиштер өз алдынча изилдөөгө алынган. Ж.А. Семенованын изилдөөсүндө кыймыл этиштерге компоненттик анализ жүргүзүү менен аларды кыймыл чөйрөсүнө, кыймылдын ыктарына жана кыймылдын багытына карата аныктаган (Семенова, 2005, 60-69). Кыргыз тилиндеги кыймылдык этиштердин семантикалык түзүлүшүн төмөнкүдөй бөлүштүрөт:

1. Горизонтал боюнча багытталгандыкты билдирүүчү кыймыл этиштер;
2. Вертикал боюнча багытталган кыймыл этиштер;
3. Кыймылдын интенсивдүүлүгүн билдирген кыймыл этиштер;
4. Түрдүү пландагы кыймыл этиштер;
5. Кыймылдын сапаттары; (Семенова, 2005, 75-122).

Жогоруда биз казак жана кыргыз тилчилеринин эмгектерине таянуу менен этиштердин семантикалык жактап топтоштуруудагы өзгөчөлүктөрдүн бар экендигине күбө болдук. Салыштырылып жаткан англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик фразеологизмдердин маанилерине байланышкан топтору эки тилден жыйналган факты-материалдарды талдоодо этиш сөздөрдү семантикалык жактан топторго бөлүү өтө татаал кубулуш экендигине ынандык. Анткени фразеологизмдердин эң негизги теориялык проблемаларынын бири-алардын маанилик жагынан жиктөө болуп саналат. Эркин сөз айкаштарынын курамындагы сөздөрдүн жеке маанилери өзүнө гана тиешелүү мааниси туруктуу сөз айкаштарынын курамындагы сөздөрдүн маанилерине шайкеш келбейт, себеби туруктуу сөз айкашынын ичиндеги сыңарлар жалпысынан бир лексикалык маанини туюндуруп турат.

Фразеологизмдердин курамындагы сөздөр калыпташкан белгилүү бир окуя, же кубулушка байланыштуу жайгашып турат. Ошондуктан сөздөрдүн жиги ажырабай туруп, мааниси сакталат.

Орус тилиндеги фразеологизмдер В.В.Виноградов тарабынан компоненттеринин маанилик жактан бүтүндүк даражасына карата бөлүштүрүлүшү (Виноградов, 1947, 315) толугу менен түрк тилдерине да мүнөздүү экендигин, кыргыз тили боюнча жарык көргөн эмгектерде «фразеологиялык ширешме, фразеологиялык бирдик, фразеологиялык тизмек (айкаш)» деген үч түргө бөлүштүрүлүп каралып жүрөт (Ахматов, Мукамбаев, 1978, 160). Фразеологизмдерди мындайча бөлүштүрүү алардын курамындагы сыңарлардын алгачкы лексикалык мааниси менен фразеологизмге айлангандан кийинки жалпы маанисинин ортосундагы жакындыгына, маанилик байланышына карата жүргүзүлөт. Анткени фразеологизмдердин кээ бирлери өзүнүн курамындагы сыңарларына кандайдыр бир

деңгээлде окшошуп турса, айрымдары такыр эле аны менен байланышы жоктой сезилет (Эгембердиев, 1992,24).

Фразеологиялык ширешме катары аны түзүп турган элементтеринин ар бирин өз алдынча алганда түшүнүккө ээ болгон, бирок фразеологиялык мааниси анын тутумуна кирген сөздөрдүн маанисине негизделбестен, бирдиктүү түрдөгү бир маанини билдирген туруктуу сөз айкаштарын түшүнүүгө болот, башкача айтканда, фразеологиялык ширешме аркылуу берилген маани анын курамына кирген сөздөрдүн эч биринин алгачкы лексикалык маанисине менен байланышпайт..

Салыштырылган тилдерде фразеологиялык ширешмеге мисал катары мааниси жагынан жакын төмөнкү мисалдарды берүүгө болот: *We own the moon* (айда болуу); төбөсү көккө жетүү. Берилген этиштик фразеологизмдердин экөөндө тең «ай, болуу, же төбө, көккө, жетүү» деген сөздөр өздөрүнүн жеке тургандыгы маанилеринен четтеп, туруктуу айкаш, жалпысынан, биринчи мисалда да, экинчи мисалда да, кубануу, шаттануу деген маанини билдирип турат. Ал эми төмөнкү мисалдарга көңүл буралы: *We competely at a loss* (түгөл жоголуу) ою онго, санаасы санга бөлүнүү. *Burn like fire*- (от сыяктуу жануу) Оттой жануу.

Жогорудагы, этиштик фразеологизмдерди түз маанисинде кабылдай турган болсок, көз алдыбызга ишке ашууга мүмкүн эмес иш-аракеттер элестейт. Фразеологизмдин образдуулугу бул мисалдардан айкын көрүнүп турат. Бирок фразеологизмдердин курамындагы жеке сөздөрдүн берген түз маанилерине көңүлгө албашыбыз керек. Анткени алар фразеологизмдердин курамында өздөрүнүн баштапкы маанилеринен ажырап, туруктуу сөз айкашын түзүп бир лексикалык маани билдирип калат. Жогорудагы фразеологизмдердин биринчиси «оюнан чаташуу, сарсанаа болуу, ар түрдүү ойго түшүү» маанисин билдирсе, экинчисинде «күчтүү сезимде болуу» деген маанини билдирип турат.

Дагы бир мисал келтирип кетели: *We an eye sore to smb* (көзгө түшкөн ак дак болуу) \\\ чекеге чыккан чыйкан болуу. Бул фразеологизмдердин жалпы мааниси «бир нерсеге тоскоол, кедерги болуу».

Фразеологиялык бирдик өзүнүн төмөндөгүдөй белгилери менен фразеологиялык ширешмеге окшош тургандыгы белгиленет: а) экиден кем эмес компоненттерден турушу; б) маанилик бир бүтүндүккө биригиши, маанилик жактан жеке сөзгө карата эквиваленттүүлүгү; в) башка тилдерге сөзмө-сөз которулбастыгы; г) лексикалык жактан компоненттеринин көп учурда туруктуулугу; д) кепте даяр материал катары колдонулуп, компоненттеринин семантикалык суммасынын элестүү, образдуу касиетке ээ болушу; е) курамдык сыңарларынын түз мааниде эмес, каймана өтмө мааниде колдонулушу (Сапарбаев, 1997, 255).

Көпчүлүк эмгектерде фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык бирдиктер, жалпысынан идиома катары каралып келсе, кийинки эмгекте аларды фразеологизмдердин эки башка түрү катары, аларды өз-өзүнчө кароону сунуш кылат (Осмонова,2007,26).

Салыштырылган тилдерден фразеологиялык бирдик катары төмөнкү маани жагынан жакын фразеологизмдерди мисал катары берүүгө болот: Англис тилинде: *Burst into laughter* (күлкүдөн жарылуу)\\ кыргыз тилинде: ичек-боору эзилүү, ичек боору катуу. Жогорку мисалдарда фразеологиялык маанинин жасалышында баштапкы эркин сөз айкашындагы түз маани тирек болгондугун байкоого болот, алгачкы лексикалык мааниге башкача маани берип, салыштырылып колдонуудан фразеологизмге айлангандыгы ачык сезилет. *Open one's eyes* (бирөөнүн көзүн ачуу)\\ көз ачуу, көзү ачылуу деген фразеологизмдердин эки тилде берген маанилери «бир нерсени жаңыдан таанып биле баштоо, бир нерсеге ачык, дана түшүнүү, ак- караны ажыратуу, көзү жетүү».

Фразеологиялык тизмектин өзгөчүлүгүн билүү үчүн сөздүн эркин мааниси менен фразеологиялык байланыштуу маанисин билүү талап кылынат, анткени фразеологиялык тизмектин айрым компоненттери эркин мааниде колдонулса, айрым компоненттери фразеологияга байланыштуу мааниде колдонулат (Осмонова,2007,28). Фразеологиялык тизмек сөздөрдүн түз жана өтмө маанилеринин биримдигинен туруп, алардын берген мааниси компоненттеринин жеке маанилеринин суммасына жакындыгы менен айырмаланат (Сапарбаев,1997,257).

Демек, туруктуу сөз айкаштары өзүнүн образдуу маани бере тургандыгы, сөздөрдүн образдуу мааниде колдонушунан алардын салыштыруу, теңөө сыяктуу көркөмдүк мааниде колдонушуна байланыштуу экендигин төмөнкү мисалдар далилдеп турат. Англис тилинде: *Hold smb's hand* (бирөөнүн колун кармоо), кыргыз тилинде: кол кабыш кылуу. Бул фразеологизмдер эки тилде тең жардамдашуу, көмөк көрсөтүү маанилерин берет. *Have one's hands full*\\ Кол карап отурбоо-«тынымсыз эмгек кылуу», *Move heaven and earth*\\ Айды асманга чыгаруу-«тан калтыруу».

Жогорудагы мисалдарда фразеологизмдердин курамындагы бир сыңарынын өзүнүн баштапкы лексикалык маанисин сактап тургандыгына күбө болобуз.

Биз төмөндө англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик фразеологизмдердин маанилик топко жиктөө, алардын маанилерине карата топторго бөлүштүрүүгө аракет кылмакчыбыз.

Тематикалык топторго ажыратууда биз ошол улуттардын салт-санаасын, үрп-адатын, дүйнө-таанымын, маданий турмушу менен тыгыз байланышта чечмелөөгө багыт алабыз.

Кыргыз тил илиминде фразеологизмдерди семантикалык топторго бөлүштүрүү, негизинен, Г.Ж. Жамшитова жана Ж. Осмонованын эмгектеринде каралат.

Г.Ж. Жамшитова кыргыз жана орус тилдериндеги этиштик фразеологизмдердин беш семантикалык тобун аныктаган:

1. ФЕ со значением физического, эмоционально-физического состояния лица: жүрөк өйүү-болеть душой; 2. ФЕ со значением состояния лица, выраженного внешним проявлением: өнү бузулуу- лица нету; 3. ФЕ со значением мыслительной деятельности: братья за ум- акыл токтотуу; и ФЕ со значением речевой деятельности: оозу менен орок оруу; 5. ФЕ со значением действия эквивалентно единицам со значением деятельности по отношению к кому-либо: жан тартуу, бут тосуу (Жамшитова, 2000,43-47). Ж Осмонова өз эмгегинде жалпы эле фразеологизмдерди үч семантикалык топко ажыратып, ал этиштик фразеологизмдерге да толук тиешелүүлүгүн байкайбыз:

1. Адамдардын сапаттарын, мүнөзүн билгизүүчү фразеологизмдер: ала жипти аттабаган, кой оозунан чөп албаган;

2. Адамдардын өз ара мамилесин көрсөтүүчү фразеологизмдер; боору эзилүү, үзүлүп түшүү, бөйрөктөн шыйрак чыгаруу;

3. Адамдардын ички сезимин, көңүл күүсүн билгизген фразеологизмдер: бит-битине батпоо, жүрөгүнө майдай тийүү (Осмонова, 2007,67-74).

Англис жана кыргыз тилдеринен жыйнаган материалдарды талдоодо биз салыштырылган тилдердеги этиштик фразеологизмдердин беш тематикалык топко бөлүп, алар адам турмушунун

күндөлүк тиричилигине байланыштуу калыптанган этиштик фразеологизмдер экендигин ырастай кетмекчибиз:

1. Иш-аракетке байланыштуу этиштик фразеологизмдер;
2. Сезүү-туюу маанисин билдирген этиштик фразеологизмдер;
3. Эмоция, көңүл күүсүн билдирген фразеологизмдер;
4. Адамдардын өз ара мамилесин көрсөтүүчү фразеологизмдер;
5. Адамдардын өз ара сапат-белги маанисин билдирген этиштик фразеологизмдер;

Бул топтор өз ичинде да бир нече майда семантикалык топторго ажырайт.

Адабияттар:

1. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков.-М., 1962.- 165 б.
2. Хаританов Л.Н. Типы глагольной основы в якутском языке.-М.,1951.
3. Сауранбаев Н.С. Казак тілі.-Алматы, «Мектеп» 1959.-130.
4. Аманжолов А.С. Глагольное управление в языке древне-тюркских памятников. - М: Наука, 1969, - 105 б.
5. Оралбаева Н. Казирги казак тилиндеги этистиктердин аналитикалык формалары.-Алматы: Гылым, 1971.-141 б.
6. Хасенова А.К. Этистиктердин лексика-семантикалык топтары \ \ Казак тилинин грамматикасы. Морфология .-Алматы: Ана тілі, 1991.-384 б.
7. Жамшитова Г.Ж. Глагольные фразеологизмы кыргызского и русского языков и их лексикографическое описание. АКД. Бишкек, 2000, 164 б.

Рецензент: д.филол. н., член-корр. НАН КР Акматалиев А.А.